

РЕАЛІЗАЦІЯ ЯЗИЧНИЦЬКИХ УЯВЛЕНЬ ПРО СУТНІСТЬ БОГА В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Здійснено етнолінгвістичний аналіз фразеологічних одиниць української мови, що кодують елементи язичницьких уявлень українців про сутність бога – трактування бога як надприродної сили, подателя добра (блага), співіснування язичницьких і християнських уявлень у розумінні сутності бога; з'ясовано мотивацію досліджуваних фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологія, фразеологічна одиниця, духовна культура, язичництво, етнокодування.

У контексті досліджень взаємозв'язку мови та культури актуальним є вивчення способів кодування, а, отже, і декодування важливої для Етнокультури інформації у фразеологічних одиницях (далі – ФО) тієї чи тієї мови (праці В. Телії, М. Ковшової, О. Селіванової, Л. Савченко та інших). В останні десятиліття фразеологію української мови активно вивчають на тлі духовної культури народу (праці Л. Скрипник, В. Ужченка, Н. Бабич, А. Івченка, Г. Кузь, М. Скаб, Л. Савченко та багатьох інших), зокрема й відображення у фразеології міфологічних уявлень українців (праці В. Гуторова, Г. Кузь, Н. Хобзей, Н. Тяпкіної, Т. Лебедевої, Л. Савченко, І. Чибор та інших). Запропоновану розвідку присвячено дослідженню центрального, за визначенням Ю. Карпенка [7, с. 170], слова для української ментальності – *Бог*, а саме реалізації у фразеології язичницьких уявлень українців про сутність бога.

На особливості мовної інтерпретації елементів язичництва, закодованих у семантиці лексеми *Бог / бог* та похідних, звертали увагу такі мовознавці: Л. Панова, зіставляючи лексеми *Бог / боги* на граматичному, лексичному та лінгвокультурологічному рівнях [11], Ю. Карпенко, досліджуючи етимологію лексеми *бог* та її похідних на п'яти етапах розвитку слов'янського язичництва (водно-рослинному, вогнепоклонницькому, скотарському, хліборобському та періоду абстрагування) [7], Т. Вільчинська, аналізуючи вербалізацію концепту БОГ в язичницькому сценарії [2]. На матеріалі фразеології фрагменти язичницьких уявлень про бога частково, у фольклорному дискурсі, описав П. Мацьків [10].

Мета нашої розвідки – виявити та описати особливості реалізації у фразеологічних одиницях української мови язичницьких уявлень українців про сутність бога, з'ясувати мотивацію досліджуваних фразеологічних одиниць. Матеріалом дослідження обрано фразеологію в широкому розумінні терміна.

Згідно з міфологічними уявленнями українців, *бог* – „божество долі, щастя, блага, багатства” [3, с. 33; порівн. 5, с. 43], „податель добра” [5, с. 43], „той, хто наділяє благом, багатством” [13, с. 202]. Етимологію прасл. **bogъ* учені пов'язують зі спорідненим давньоіндійським *bhagah* ‘наділяючий, податель, пан, владика’, *bhajati*, *bhajate* ‘наділяє’, авестійським *baya* ‘господь, бог’, *baxšati* ‘бере участь’ [4, с. 219; порівн. 7, с. 163–164], вважають запозиченням з іранських мов [13, с. 202] або питомо праслов'янським мовним утворенням. Свою думку аргументують наявністю цієї лексеми та значної кількості похідних від неї в усіх слов'янських мовах і діалектах [порівн. 14, с. 267–274; 15, с. 34]. З уявленням про бога, що за своєю міфологічною сутністю безкорисливо наділяє, дарує, дає людині добро (благо), пов'язуємо стійке порівняння *щедрий як Бог* – ‘про щедрого чоловіка’ (Мац., с. 34), зафіксоване на території Західного Полісся.

Погоджуємося з М. Худашем, що лексема **bogъ* – первісно узагальнена назва будь-якої персоніфікованої надприродної істоти чи абстрактної сили (позитивної або негативної) [див. 14, с. 274]. Зазначимо, що в народно-міфологічній традиції бога уявляли старцем з бородою, який живе на небі, але часто ходить по землі; він може перетілюватися, зникати, як будь-яка надприродна сила, зокрема й нечиста [див. 13, с. 202]. Переконливим аргументом на підтвердження думки М. Худаша є той факт, що у слов'янських мовах лексема *бог* і похідні від неї семантично позначають нечисту силу, напр.: сербське *бог из воде* – ‘чорт’, польське *bogini*, *boginka* – ‘злий дух, що підмінює дітей’. В українській мові функціонує стійке порівняння *виглянула, як богиня з озера* (ПП-4, с. 125), де компонент *богиня* позначає нечисту силу, місцем локалізації якої, за віруваннями, є водойма. У такому контексті цікавою видається ФО західнополіське *Бог перепутав* із семантикою ‘закінчити життя самогубством’ (Мац., с. 34) (порівн. ФО *лихий (нечистий, дідько) попутав* – ‘хто-небудь зробив щось погане, допустив помилку, не передбачивши небажаного результату; піддався спокусі’ (СФУМ, с. 337)). Згідно з народними уявленнями, заподіяння собі смерті – це наслідок впливу нечистої сили, а первинно, можливо, вищої, надприродної сили, звідси й наявність компонента *Бог* у структурі названої ФО.

У фразеології української мови функціонує чимало синонімічних ФО, які різняться наявністю

компонента *Бог* в одному випадку та компонента-назви будь-якої іншої надприродної сили, напр., нечистої – в іншому, порівн.: *Бог ёго знає!* (Ном., с. 354), *Бог [його] знає* (ФСУМ, с. 36; Чор., с. 10) і *чорт (гаспид, сатана) [його] знає* (СФУМ, с. 768), *дідько (диявол) [його] знає* (СФУМ, с. 202), *лихо його знає* (СФУМ, с. 338), *арідник го знає!* (Фр. I, с. 9), *мара [його] знає* (ФСУМ, с. 464), *чума [його] знає* (ФСУМ, с. 958), *тряця його знає* (ФСУМ, с. 902), *хиндя [його] знає* (ФСУМ, с. 925), *хол'єра його знає* (Арк., с. 130), *вогонь його знає* (СВФ, с. 34), *лиха година [його] знає* (СФУМ, с. 152; див. Ном., с. 187), *а лихий чьис тебе знає!* (Фр. III, с. 299) із семантикою 'невідомо'. Компонент *Бог* наявний також у структурі ФО, що функціонують як лайливі вислови, напр., *в три Бога* – 'уживається для вираження досади, незадоволення, злості' (ФСУМ, с. 41) (порівн. *іти під три чорти* (ФСУМ, с. 349)). Взаємозаміна компонентів без зміни значення ФО, на нашу думку, мотивована первісною семантикою лексеми *бог* – 'будь-яка надприродна істота або абстрактна сила (позитивна чи негативна)'

За В. Жайворонком, віру людини в надприродні сили „зберегли вигуківі мовні формули-звертання людини до Бога (звичайно ще до християнського) в екстремальних ситуаціях: *о Боже!*, *Бог з тобою!*, *хай Бог милує!*, *Боже мій!*, *Боже мій милий!*, *Боже збав!*, *крий Боже!*, *не дай Боже!*" [5, с. 43–44]. Аналіз одиниць такого типу дає можливість стверджувати, що в народних уявленнях відбулася своєрідна адаптація християнського поняття Бога до його язичницького розуміння, адже після прийняття християнства власну назву *Бог* почали використовувати в значенні „всесильна і всемогутня верховна істота, яка створила світ, все живе на землі і керує, управляє всім” [14, с. 274], порівн. західнополіське *над Богом не^нма н'ікого* (Арк., с. 7).

Українська фразеологія зберегла чимало одиниць з компонентом *бог / Бог*, у яких більш або менш виразно простежуємо елементи язичницького світогляду. Поклоніння слов'ян-язичників ідолам, виготовленим здебільшого з дерева, а також з інших матеріалів, репрезентоване у ФО східнослов'янське, степове *ставити (корчити, удавати) [з себе] дерев'яного Бога; ставити (корчити, удавати) [з себе] олов'яного Бога* – 'викаблучуватися, хизуватися, виламуватися' (ФСССГД, с. 66) та *корчити Бога* (ФСССГД, с. 66), що функціонує з аналогічним значенням і є усіченням попередньої ФО (порівн. закарпатське *видає себе за божка; веде себе, як малий божок* (Чор., с. 63)). Іронічним забарвленням наділене стійке порівняння *як до пенька богу молилась* – 'про нетямушу жінку' (ССНП, с. 112), що

відображає процес моління до дерева (поклоніння деревам, за Ю. Карпенком [7, с. 163] характерне для водно-рослинного періоду слов'янського язичництва) чи дерев'яного язичницького бога, якого не існує, іронічно *до пенька*. У структурі ФО *кожному стовпові поклон б'є* (Пуш., с. 134) відсутній компонент *Бог / бог*, проте зв'язок з надприродною силою простежуємо через назву ритуальної дії, яку виконували, віддаючи хвалу богам.

Серед особливостей слов'янського язичництва учені називають політеїзм (багатобожжя), що виник на основі культури природи з явним тяжінням до монотеїзму [13, с. 203; 9, с. 7; 3, с. 34; 5, с. 44]. Деякі дослідники, зокрема М. Костомаров, схиляються до думки про монотеїстичний характер слов'янського язичництва [8, с. 201–202]. В українській фразеології функціонують одиниці, компонентний склад яких (наявність у структурі лексеми *бог* у граматичній формі множини) вказує на поширення серед українців давніх політеїстичних уявлень, напр.: *Боженьки! Боженьки! Надь кими ви богуватимите, якь насъ не буде?* (Чуб., с. 235), *богів багато, а милувать нікому* (ЗУПП, с. 179). Відгомін давніх язичницьких уявлень про богів у подібних одиницях вбачає Н. Бабиш [1, с. 129–135]. У фразеології української мови наявні також одиниці, що демонструють уявлення про існування кількох богів, які різняться якісною характеристикою, порівн.: *який бог зв'язав, той нехай и розв'язе* (Ном., с. 249), *ніяким богом не допросишся* (Ном., с. 231; Гр. I, с. 60; Дубр., с. 70; Чор., с. 66), *як позичає, то всі боги викладає, а як віддає, то в батька-матір лає* (Ном., с. 471). Іронічним забарвленням наділена ФО з компонентом-якісною характеристикою бога – *рижий / рудий: за рижого (рудого) бога, за перістих людей*, що функціонує для позначення давніх (дохристиянських) часів.

У фразеології української мови збереглася ФО *двом богам ніколи не моляця* (Ном., с. 166), пізніший варіант – *двом Богам не можна одночасно служити* (Пуш., с. 74), яка відображає, на наш погляд, характерне для світогляду українців двовір'я – співіснування християнських і язичницьких уявлень [див. 6, с. 6]. Явище двовір'я спричинене, на думку Б. Рибаківа, еволюцією релігійних уявлень, що відбувалася не шляхом цілковитого витіснення старого (язичництва) новим (християнством), а шляхом накладання, взаємопроникнення, приєднання, зіставлення нових уявлень зі старими [див. 12, с. 754]. Як наслідок – утворення ФО, що характеризують людину, яка не належить ні до старої язичницької віри, ні до нової, християнської, порівн. поліське *ни в'їрити ни в Бога, ни в стога* (Мац.-2, с. 52).

За етнографічними джерелами, у часи язич-

ництва кожна родина мала своє святилище і свій хатній жертovníк, де здійснювали різноманітні ритуальні дії [див. 9, с. 10–11], іншими словами, у кожного в оселі буквально був свій бог (ідол), якому приносили жертви тощо, звідси й ФО *своїм богом робити / зробити* (Гр. I, с. 60; Гр. II, с. 184; Гр. IV, с. 25; Дубр., с. 30, 94; Фр. III, с. 23), *своїм богом ходити / піти* (Гр. I, с. 60; Дубр., с. 94; СБГ, с. 31), зафіксовані з семантикою ‘робити щось по-своєму’ (порівн. лемківське *своїм богом піти* з семантикою ‘зайнятися своєю справою’ (ФСЛГ, с. 177)). ФО південно-західне *живе своїм богом* (Пуш., с. 96), лемківське *жыти своїм богом* – ‘дотримуватися власних поглядів, переконань’ (ФСЛГ, с. 88) кодують міфологічний зміст давніх ритуальних дій, які в кожній родині здійснювали у притаманний тільки їй спосіб, порівн. *ще на що ти другого бога ззиваєш, коли свого маєш?* (Ільк., с. 59; Ном., с. 236), лемківське *другого бога ззиват* – ‘чужа, стороння людина’ (ФСЛГ, с. 47). Генеза зазначених одиниць пов’язана з усталеною традицією апелювати за допомогою до бога, який був у кожного в домі, не закликаючи при цьому інших, чужих богів. Метафорично ФО кодують такий ціннісний зміст: свої, внутрішні, родинні проблеми варто вирішувати без допомоги сторонніх (чужих) людей. З описаними вище фактами з життя слов’ян-язичників і пізнішими впливами християнства пов’язуємо також походження ФО *чужих богів шукає, а своїх дома має; кланятися чужим богам, мавши свої!* (Ном., 235), у яких реалізується архетипна опозиція ‘свій / чужий’.

Отже, в українській фразеології зреалізовано властиве для слов’янського язичництва розуміння бога як надприродної сили, подателя добра (блага). Досліджувані одиниці в основному відображають об’єктивацію на фразеологічному рівні мови елементів співіснування язичницьких і християнських уявлень у свідомості українського народу. Описані явища зумовлені християнською релігією, у контексті якої відбулася адаптація християнського поняття Бога до язичницького розуміння сутності бога. Перспективним вважаємо дослідження фразеологічних одиниць, що репрезентують фрагменти язичницьких уявлень про сутність Бога, у функціональному аспекті.

Література

1. Бабич Н. Д. „Сила божа” в народній фразеології / Н. Д. Бабич // *Культура слова*. – Вип. 48–49. – К., 1996. – С. 129–135.
2. Вільчинська Т. Мовна об’єктивізація дохристиянських вірувань українського народу : (на прикладі концепту „бог”) / Т. Вільчинська // *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира*
- Гнатюка. Сер. Літературознавство : 80-річчю з дня народж. письменника Бориса Харчука присвяч. / редкол. : М. Ткачук, Р. Гром’як, О. Куца [та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 33. – С. 282–290.
3. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – [2-ге вид., стереотип]. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
4. Етимологічний словник української мови : в 7 тт. / АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; редкол. : О. С. Мельничук (гол. ред.) [та ін.]. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1 : А – Г / укл. : Р. В. Болдирев [та ін.]. – 1982. – 632 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Іларіон, Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу / [І. І. Огієнко]. – К. : АТ „Обереги”, 1992. – 424 с.
7. Карпенко Ю. Українська ментальність : палеолінгвістичне декодування / П. Бог / Ю. Карпенко // *Волинь-Житомирщина : Історико-філологічний збірник з регіональних проблем*. – Житомир, 2003. – №10. – С. 162–170.
8. Костомаров М. І. Слов’янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – 384 с.
9. Лозко Г. Українське язичництво / Г. Лозко. – К. : Український центр духовної культури, 1994. – 96 с.
10. Мацьків П. В. Концептосфера *Бог* в українській мовній картині світу: біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурси : автореф. дис. ... д. філол. н. : 10.02.01 / П. В. Мацьків. – К., 2008. – 35 с.
11. Панова Л. Г. Слово *Бог* и его значение: От иерархии небесной – к иерархиям земным / Л. Г. Панова // *Логический анализ языка. Космос и хаос : концептуальные поля порядка и беспорядка* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Индрик, 2003. – С. 405–414.
12. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1987. – 784 с.
13. Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / под общ. ред. Н. И. Толстого. – М. : Международные отношения, 1995–2012. – Т. 1 : А–Г. – 584 с.
14. Худаш М. Походження імен та релігійно-міфологічні функції давньоруських і спільнослов’янських язичницьких божеств / М. Худаш. – Львів, 2012. – 1063 с.
15. Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego / A. Brückner. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1985. – 806 s.

Список скорочень джерел

Арк. – Аркушин Г. Сказав, як два зв’язав. Народ-

- ні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині / Г. Аркушин. – Люблін-Луцьк, 2003. – 135 с.
- Гр. – Грінченко Б. Д. Словарь української мови : у 4 тт. / Б. Д. Грінченко ; упоряд. з дод. Власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – К., 1907–1909. – Т. 1 : А–Ж. – 1907. – 494 с. ; Т. 2 : З–Н. – 1908. – 577 с. ; Т. 3 : О–П. – 1909. – 506 с. ; Т. 4 : Р–Я. – 1909. – 563 с.
- Дубр. – Дубровський В. Московсько-українська фразеологія / В. Дубровський. – К. : Друк. б. Київської Друкарської спілки, 1917. – 148 с.
- ЗУПП – Збірка українських приказок та прислів'їв / упоряд. А. Багмет [та ін.] ; передм. О. Ветухов. – 2-е вид., стереотип., з репринтного відтворення вид. 1929 р. – К. : Техніка, 2004. – 218 с.
- Ільк. – Ількевич Г. С. Галицькіє приповідки и загадки / Г. С. Ількевич. – Відень, 1841. – 118 с.
- Мац. – Мацюк З. С. Що сільце, то нове слівце : словник фразеологізмів Західного Полісся / З. С. Мацюк. – Луцьк : Захарчук В. М., 2013. – 473 с.
- Мац.-2 – Мацюк З. С. Из народу не викинеш: діалектний словник фразеологізмів / З. С. Мацюк. – Луцьк : РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2006. – 134 с.
- Ном. – Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад. М. Номис ; упоряд., прим. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
- ПП-4 – Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / упоряд. М. М. Пазяк. – К. : Наук. думка, 2001. – 392 с.
- Пуш. – Пушик С. Г. Приповідки: почув, записав і впорядкував Степан Пушик / С. Г. Пушик. – Івано-Франківськ : Фоліант, 2009. – 360 с.
- СБГ – Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
- ССНП – Юрченко О. С. Словник стійких народних порівнянь / О. С. Юрченко, А. О. Івченко. – Харків : Основа, 1993. – 176 с.
- СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / укладачі : В. М. Білоноженко [та ін.]. – К. : Наук. думка, 2003. – 1104 с.
- Фр. – Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упоряд. і пояснив др. Іван Франко. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1901–1910. – Т. 1–3.
- ФСЛГ – Ступінська Г. Ф. Фразеологічний словник лемківських говірок / Г. Ф. Ступінська, Я. В. Битківська. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2012. – 472 с.
- ФСССГД – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Вид. 6-е, доповн. й переробл. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 552 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с. ; Кн. 2. – 984 с.
- Чор. – Чорі Ю. Без Бога ані до порога (Закарпатські народні прислів'я, приказки, привітання та побажання) / Ю. Чорі. – Мукачево : Елара, 2000. – 95 с.
- Чуб. – Чубинский П. П. Пословицы / П. П. Чубинский // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом / Юго-Западный отдел. – СПб., 1877. – Вып. 2. – С. 227–304.

Осуществлен этнолингвистический анализ фразеологических единиц украинского языка, кодируемых элементы языческих представлений украинцев о сущности бога – трактовка бога как сверхъестественной силы, подателя добра (блага), сосуществование языческих и христианских представлений в интерпретации сущности бога; выяснена мотивация исследуемых фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая единица, духовная культура, язычество, этнокодирование.

This article provides an analysis of ethnolinguistic idioms of Ukrainian language, which encoding elements of Ukrainian pagan imagination of God nature – interpretation of God as a supernatural power, a giver of good, the coexistence of pagan and Christian imagination in understanding God nature, motivation of studied idioms.

Keywords: phraseology, phraseological unit, spiritual culture, paganism, ethnocoding.